

# Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

## ՍԱՐԻԱՄԱՆՑ ԿԱՍ ԻՆՂԱԲԵՐԻՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

### ԵՐՈՒՍԱՂԷՍԻ ՍԷՋ

1— Աւետարանի մէջ կը յիշատակուին Իդարեր կանայք որ Գալիլայէն գաւով կ'ընկերանային Յիսուսի և կ'սպասուէին Անոր. անոնց գլխաւորն էր Մարիամ Մագրաթիմացին, միւս Մարիամը՝ որ կ'ըսուի նաև Մարիամ Յակոբայ, Սողոմոնէ՝ մայր որդւոցն Զերեղեայ, ըստ Ղուկասու նաև, Յովիմանա Լիբովդէսի հաղարարու Քուզայի կինը՝ և ուրիշ կիներ, որոնց մէջ, դարձեալ Ղուկասու համաձայն, կը գրանուէր Շուշան. ահա ասոնք այն կիներն էին որ Տէրը կը հոգային և կը ծառայէին Անոր: Յիսուսի խաչելութեան ժամանակ հետուէն կը դիտէին շատ կիներ, որոնց մէջ կային այս յիշուածներէն ոմանք: Յովսէփ Արիմաթացին «սուրբ կտաներով» պատեց Յիսուսի մարմինը և թաղեց նոր գերեզմանի մը մէջ և այն գերեզմանին դուռը կափարիչ քարով մը փակելէ յետոյ մեկնեցաւ. նոյն միջոցին հոն կը գտնուէին Մարիամ Մագրաթիմացին և միւս Մարիամն և կը նստէին հանդէպ գերեզմանին (Մատթ. Ի. 55-61): Իսկ Մարկոս (ԺՁ. 1-9) և Ղուկաս (ԻԿ. 55-56) կը գրեն թէ նոյն կանայք խնկեցին և օծեցին Յիսուսի մարմինը, միաշարաթի օրը արեւադային գերեզման զնացին, և տեսան որ գերեզմանի մեծ քարը մէկկդի տանուած էր. և երբ գերեզման մտան հրեշտակը աւետեց անոնց թէ Յիսուս յարութիւն առած է և թափոք գերեզմանը ցոյց տալով պատուիրեց անոնց որ լուր տան աշակերտներուն: Իւզարեր կանայք երբ լսեցին այս լուրը վախցան ու փախան գերեզմանէն և մէկու մ'ալ խօսք մը չըրին: Յարուցեալ Յիսուսը առաւօտուն՝ առաջին միաշարաթին՝ երեցաւ Մարիամ Մագրաթիմացին և ան զնաց պատմեց անոնց՝ որ իրեն հետ էին, կ'ըլլային ու կը սղային (տե՛ս նաև Յովհ. Ի. 1-2, 11-18): Իւզարեր կանանցմէ ոմանք կը յիշատակուին նաև Յիսուսի խաչին մօտ, երբ անոնք Տիրամօր հետ արտաստաւոր աչքերով կը դիտէին խաչեալ Յիսուսը (Յով.

ԺԺ. 25-27): Յարուցեալ Փրկիչը երեցաւ նաև Իւզարեր կանանց ու ըսաւ «ողջ էք. և նոքա մատուցեալ կալան զոտս նորա և երկիրպագին նմա» (Մատթ. ԻԸ. 9-10): Աւետարանի պատմութեան մէջ Իւզարեր կանայք այսչափով միայն կը յիշատակուին, բայց ինչպէս յիշուեցաւ վերեւ, անոնք կատարեալ անձնուիրութեամբ կը վերաբերուէին հանդէպ Յիսուսի թէ՛ անոր քարոզութեան ժամանակ ի կենդանութեան, և թէ թաղուին՝ երբ անոյ իւզերու օծումով և խուսկով պատեցին Անոր անապական մարմինը: Իւզարեր կանանց այս սրտառու զործին զմայլած՝ մեր շարականի բանաստեղծները և զանձասացները՝ ինչպէս նարեկացին, Շնորհալին, Սկեւոսային և Երզնկացին՝ կ'անուանեն զանոնք նաև խնկարեր և խնկազգեաց: Իսկ Մարիամնէք բար քանիցս զործածուած է Շարականին Ղազարու Յարութեան կանոնին և այլ տեղեր, ինչպէս Տոնամակին մէջ: Հայ եկեղեցին երկիցս կը տօնախմբէր Իւզարեր կանանց տօնը, մին Յովակիմ և Աննայի և միւսն Ղազարու քոյրերուն՝ Մարիամու և Մարթայի հետ, ըստ հին տօնացոյցի, բայց այժմ երկրորդ տօնը զանց առնուած է:

Հոգեկիր Հայերը՝ Իւզարեր կանանց հանդէպ Յիսուսի ունեցած պաշտումի ու նուիրման համար ճոխացուցած են եկեղեցւոյ մէջ երգը ու իրենց հոգւոյն քաղցր արտայայտութիւնը՝ նախնի դարուն քրիստոնէական բարեպաշտութիւնը արդեօք յիշատակարանով մը չլ՞ պանծացուցած այն տեղը ուր պատահեցաւ Յիսուս յետ յարութեան և ողջունեց զանոնք ըսելով «ողջ էք, և նոքա մատուցեալ կալան զոտս նորա, և երկիրպագին նմա»: Պատմութիւնը կը լռէ այս մասին, բայց աւանդութիւնը կը խօսի, և ցոյց կուտայ Սիրնի ճանապարհին վրայ Դաւթի բերդին զիմաց, Հայոց Ս. Յակոբի վանքին խիստ մօտ սրբավայր մը՝ ուր դարերով հաւատացեալք և ուխտաւորք գունդագունդ զիմած են ու յիշատակած են նոյն խնկարեր կանանց աստուածահաճոյ գործը: Ինչ որ ունին Ս. Երկրի մեծագոյն սրբավայրերը պատմական տեսակէտով, նոյնը կը պակի Իւզարեր կանանց տեղւոյն համար, բայց աւանդութեան մատնացոյց ըրած յիշատակարանը իրականութիւն մը եղած է դարերու բն-

թացքին մէջ, և որքան որ նոյն սրբավայրը ժամանակի բերումով շատ կանուխէն ձեւափոխութիւն ունեցած է և դադրած է ծառայելէ իր նպատակին, բայց և այնպէս ճարտարապետական քննութիւնք և քրիստոնէական հնախօսութիւնը, ինչպէս նաեւ վաղեմի ուխտաւորաց ուղեգրութիւնները շատ ստոյգ կերպով կը հաստատեն թէ մատնանշուած սրբավայրը կամ ուխտատեղին եղած է Մարիամանց տունը և հոն ի հնումն շինուած է եկեղեցի մը, յսնուն Ս. Իւղարեր կանանց:

2.— Մենք մեր ձեռքին տակ ունինք գերմանացի Պաղեստինագէտ երկրաչափ ճարտարապետ Herr Baurath von Schick-ի անգլիերէն թարգմանուած Տեղեկագիրը՝ որով ի մէջ այլոց կը նկարագրուի Իւղարերից սրբավայրը, տան մը վերածուելով կրած փոփոխութիւնը, ուխտաւոր ուղեգիրներու կողմէն անոր նկատմամբ աւանդուած տեղեկութիւնները և այլ պատմական պարագաներ. նոյն շահեկան Տեղեկագիրը բաւական տարի առաջ հրատարակուած է Palestine Exploration Fund պարբերականին մէջ, որմէ քաղելով կարեւոր մասերը կը գնենք հոս. «Smar Sfar կամ Sfar ընտանիքին բնակարանը կը գտնուի Դաւթի Աշտարակի հարաւ օրեւելքը: Երբեմն եկեղեցի էր ան. ո՛չ միայն ժողովուրդին աւանդութեամբը, այլ նաեւ շէնքին քննութեամբ ալ կը հաստատուի այդ պարագան: Նոյն շէնքին պատերը թանձր են և կամար մը կրնան կրել, զիրքը գեղեցիկ է և վայելուչ: Ան ճշգրտէն կը նմանի Մուրխարանի(\*) Ս. Աստուածածնին եկեղեցիին: Այս եկեղեցիին արեւելեան մասը, որ աւերակ դարձած է, տան մը վերածուած է, ուղիղ պատերով և կարեւոր պատուհաններով և երկյարկանի, այնպէս որ կարելի եղած է շէնքին տակը և վրան բնակութիւն հաստատել: Արեւելեան պատին մօտ կը տեսնուին փոքր սենեակներ՝ կողակին մօտ: Արեւմտեան պատուհանները միայն նախնական են: Այս յիշուածներէն զատ՝ շէնքը ուրիշ փոփոխութիւններ և նորոգութեան նշաններ չկրկը: Քարերը սովորական մեծութեամբ շինուած են: Շէնքը

իր հին երեսնէն զատ կարկառուն բան մը չունի. քարերը վայելուչ կերպով չեն տաշուած այլ ընդհանրապէս քիչ մ'ալ կոշտ են: Կրնայ ըլլալ որ նոյն շէնքը ժամանակին սինակոկ մը եղած ըլլայ?, եթէ այդպէս է, քրիստոնէական նախնի ժամանակներուն անոր վրայ աւելցուած է կողակ մը և դարձեալ կործանուած է ան, խաւամական տիրապետութեան օրով: Երբ Ֆելիքս Ֆապրին 1484 ին այցելեց հոս, ամբողջութեամբ խաւամական տան մը վերածուած էր ան, բայց միւսնոյն ժամանակ կը նկատուէր Իւղարերից տղը. Ֆապրին խօսքերն են. «Երբ Ս. Յակոբի վանքէն դուրս ելանք, փողոցի երկարութեամբ գնացինք և մեր ճամբուն վրայ գտանք մեծ fawr մը: Հին քրիստոնեաները այդ տեղը դրած էին այդ քարը, վասնզի այդ տեղոյն վրայ երեցած էր Տէրը Իւղարեր կանանց՝ երբ անոնք ետ կը դառնային գերեզմանէն. Տէրը ըսաւ անոնց «ողջ էք, և նոքա մատուցեալ կալան զոտս նորա և երկիրպաղին նմա» (Մատթ. ԻԸ. 9): Հոն մենք ալ խոնարհեցանք և համբուրեցինք այն հողը՝ որուն վրայ Տէրը կոխած էր...: Երբեմն շինուած էր հոն մեծ եկեղեցի մը, զոր Սարակինոսները քանդեցին, ինչպէս նաեւ ուրիշ եկեղեցիներ: Այս քարին քովի ճանապարհը կը տանի դէպի Ս. Գերեզման. ուխտաւորք միշտ այս տեղէն կ'անցնին Գերեզման երթալու համար: Ես ալ զրեթէ օրը վեց անգամ այս ճանապարհէն կ'անցնէի. ամէն անգամ որ կ'անցնէի նոյն քարը կը համբուրէի»: Յիշատակուած քարը երկար ժամանակ ճանապարհին վրայ չէ թողուած. մինչև 1517 թուականը, քիչ ժամանակ մ'ալ, մնացած է ճանապարհին վրայ: 100 տարի վերջ խաւամական «տունը» նկատուած է Իւղարերից եկեղեցին, և նոյն տունը փոփոցին վրայ ջցուած անկիւն մ'ունենալով ուխտաւորները կը համբուրէին զայն: 1697 ին Մոնարէլ կ'ականարկէ Տար Տիւրին և կը յարէ թէ ան ի հնումն Իւղարեր կանանց եկեղեցին եղած է. և հաւանական է որ ի սկզբուն սինակոկ մը եղած ըլլայ: Նոյն տանը կից կը գտնուի գերեզմանատեղի մը ուր կան մէկ քանի խաւամական տապանաքարեր, որոնց վրայ գիշեր ժամանակ կանթեղներ կը վառուին և կայնաւ փոքր աղօթատեղի մը»:

(\*) Երուսաղէմի Ս. Յովհաննու Աստուածածնի շէնքերը:

Տեղեկագրին խօսքերը շատ որոշ են ճարտարագետական քննութեամբ, և յիշեալ ուղեգիրներու ծանօթագրութիւններէն կը հասկնուի թէ ակնարկուած տունը Իւզարեր կանանց եկեղեցին եղած է արաբական տիրապետութենէն առաջ: Նոյն տեղւոյն իբր ուխտատեղի գոյութիւնը կը հաստատուի նաեւ մեր ձեռքը գտնուած ուխտագրերու երկու ցուցակներէն. մին՝ Ալիւրմանցի Նիկողայոս եպս. ի, որ Ֆիլիքս Թապրէն մէկ տարի առաջ (1483) ին ուխտի եկած է և նոյն տեղը հետեւեալ կերպով կը յիշատակէ իր ցուցակին մէջ. և երբ երբաւ ի Յարութիւն՝ դուռն մի կայած կայ ի վերայ ճանապարհին, ուր Տեմէ ասաց. ողջ էի, և նոյն մասուցեալ կայաւ զոսւ նոյս և այլն. միւսն է հաւանաբար Ռաշահրաց ժամանակ լատիններէնէ թարգմանուած ցուցակ մը, Մարիսի գրչին ընդօրինակութեամբ ևւանթուական, որ կը գտնուի մեր Մատենադարանին (Թ. 1130) մէկ ձեռագրին մէջ. նոյն ցուցակը կը բովանդակէ նաեւ հետեւեալ խօսքերը. «և իստրք Սիոնի ճանապարհին է տեղի մի որ Բրիսնու երեւցաւ երեք Մարիամանցն»:

3.— Այս բոլոր տուեալներով կը հաստատուի Իւզարեր կանանց ուխտատեղին. կը մնայ հիմայ գիտնալ թէ ո՞ր քրիստոնեայ համայնքին ձեռքը կը գտնուէր այս տեղը և ո՞ր ժամանակ շինուած էր տեղւոյն եկեղեցին: Այս մասին յիշատակարան կը պակսի և անստոյգ կը մնայ ծագումը, բայց անտարակոյս քրիստոնէական հին դարերու մէջ հաստատուած կը թուի ան: Որչափ անստոյգ ըլլայ անոր ծագումը, բայց մենք փաստ ունինք թէ ԺԲ. դարուն նոյն եկեղեցիին գործածութիւնը Հայոց ձեռքն էր ու Ս. Յակոբի Միաբանութիւնը պաշտամունք կը կատարէր հոն: Ս. Երկրի հայ պատմութիւնը և մեր Մատենադարանի ձեռագիրները ո՛րեւէ յիշատակութիւն չունին այդ մասին. ուխտաւոր եպիսկոպոս մը Յովհաննէս Վերգպուրկցի, որ հաւանաբար 1160 ին կամ 1170 ին ուխտի եկած է երուսաղէմ, ա՛ն է որ կը յիշէ իր ուղեգրութեան մէջ (տե՛ս Descriptio terrae sanctae, Migne Patr. Lat. col. 1057), թէ Ս. Յակոբի Հայոց վանքին հարաւը կը գտնուի ուրիշ եկեղեցի մը՝ որ Հայոց ձեռքն է (անց. էջ 21-22): Թիշեալ եպիսկոպոսը հիացումով կը խօսի

Ս. Յակոբի Հայոց վանքին վրայ և կը յիշատակէ նաեւ այն փոքր ու վաղեմի սրբավայրերը որ կանգուն էին տակաւին Սիոնի ճանապարհին վրայ: Երախտապարտ ենք այս Պաւլոսի Յովհաննէս եպիսկոպոսին որ իր այս հակիրճ տողերով շուսաբանած է Իւզարեր կանանց եկեղեցիին հայկական ծագումը և մինչև Ռաշահրաց թուականը Հայոց սեփականատիրութիւնը: Մենք ուրախ ենք որ յիշեալ եկեղեցականը օգնեց մեզի երեան բերելու Հայ-Երուսաղէմի վանականութեան ու հայ բարեպաշտութեան ստեղծագործութիւններէն մին ալ: Մեր քաղաքացի հայերուն կիրարկած արաբերէն մէկ բառը՝ Տարք Մարիամաք (տե՛ս Ուղեցոյց Ս. Տեղեաց, էջ 178), ինչպէս նաեւ վերեւ ակնարկուած տան Ս. Յակոբի վանքին կալուածոց խիստ մօտ յարակցութիւնը անտարակոյս աւելի կը զօրացնեն Իւզարերից եկեղեցիին հայկական ծագման հաստատութիւնը: Այստեղ պէտք կ'ըլլայ աւելցնել թէ Հայք Ս. Յարութեան տաճարին մէջ ևս ունին Իւզարերից սեղան մը, որ ուշաքաղաքի տեղէն քանի մը օտք աջ կողմը, կամարին տակ կը գտնուի: Դարձեալ Հայոց յատուկ է սեղանին կից մեծ սիւնը, որ կայսերական ըստւած կամարին հարաւային օտքն է. նոյն սիւնին վրայ Հայք ունին Ղազարու Յարութեան մեծ պատկեր մը:

Ս. Յակոբի հին միաբաններէն հանգուցեալ Մկրտիչ վրդ. Արծրունեան (+1861) իր Ասորագրութիւն Երուսաղէմի գրքին մէջ (էջ 174) հետեւեալ սխալ տեղեկութիւնը կուտայ Իւզարերից եկեղեցիին տեղւոյն մասին, Յաղագս Իւզարերից եկեղեցոյն, որ սոսի ոսպնախան, զոր Արաքացի կոչեն Տէյր ըլ Աշու, խորագրով մը՝ որով հասկցնել կ'ուզէ թէ նոյն եկեղեցին կը գտնուէր Թարիքը Սիոնի Մարիամ փողոցին հիւսիսային կողմը քառասուն մէջը հեռու գտնուած տան տեղը. որ կը գտնուի Չաղանաց եկեղեցիին գէպարեկքը տան և հինգ քայլ հեռի: Նոյն տեղը գտնուած եկեղեցին Իւզարերից եկեղեցին չէ, այլ Ասորոց մէկ հնագոյն եկեղեցին է, որ կը կոչուի էլ Աշուիկե, բայց կ'երևի որ յունարէն Եթածիս բառին ազաւազութիւնն(\*) արաբերէն խօսողներու բն-

(\*) Բ գիրը ձեռք փոխուած է:

բանին մէջ էլ Ասկա բառին փոխուած է, ասկա կը նշանակէ ռապ, այդ պատճառաւ Արծրունեան վրդ. հետեւելով նոյն սխալին՝ տեղւոյն Ասորոց վանքը Ոսպնատան անունով անուանած է. մինչ քստ յիշատակարանաց, ան Հերովդէս Անդիպատի պալատին տեղին էր, Պիղատոսի ատենանին հիւսիսային արեւելքը, ինչպէս յայտնի է վերեւ յիշուած յունարէն բառէն: Նոյնիւր պատմութեան՝ Երուսաղէմի Ասորիները իրաւակիրներէն առաջ նոյն տեղւոյն տիրացած են ու եկեղեցիի վերածած են զայն: 1902 ին այդ տեղում են անոր փլատակները որ կ'ընդհան Զաղանայ եկեղեցիին արեւելքը (S<sup>t</sup> Nouveau guide de terre sainte. P. B. Meistermann, էջ 150):

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

## ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵԳԻՍՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ

ԷՅՈՒՊԵԱՆ, ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹԻՒՆ

1174-1250 Ք. Վ.

Ա.

Գրեց՝ Գր. Մամուր Ֆարսի

Սալահէտտին իրեն քրիստոնեայ եւ իսլամ թշնամիներուն միարանութեան այնքան ատենէ ի վեր սպառնացող վտանգին իրականացումը տեսնելով, խորամանկութեան գիմեց պատերազմի սկսելէ առաջ, և զոնէ իսլամ թշնամիներուն ուժը տկարացնելու համար հրատարակեց Պաղտատի Ապպասեան Խալիֆայ Ալ Նասիր Լիաին Ալլահի (1180-1225) մէկ հրովարտակը, որուն համեմատ Խալիֆան՝ Եգիպտոսի, Ասորիքի և բոլոր Միջագետքի կառավարութիւնը յանձնած էր ի սկզբան Սալահէտտինի. Հալէպի մէջ սուլթանութեան մը գոյութիւնն ալ թոյլատրուած էր Սալահէտտինի կողմէ, իսլամութեան մէջ եղբայրասպան կոչուի մը տեղի չտալու համար: Բայց քանի որ այժմ այդ տեղի Սուլթանը քրիստոնեաներու հետ միանալով զենք կը վերցնէր խալիֆայութեան կողմէ օրինաւորապէս ճանչցուած սուլթանի մը զէմ, որպիսին էր Սալահէտտին, ամէն իսլամի պարտքն էր օգնել այս վեր-

ջինին՝ պատժելու դաւաճանը: Ալ Նասիր Խալիֆային Սալահէտտինի պաշտպան կանգնելը վարձատրութիւնն էր այն ծառայութեան, զոր Սալահէտտին մատոյց անոր նախորդին Ալ Մութատի Պիամրալան խալիֆային (1170-1180), վերջ տալով եւ գիպտոսի ֆաթիմի Խալիֆայութեան, և եւ գիպտոսն ու շրջակայ երկիրները վերստին զնկելով Պաղտատի Ապպասեան Խալիֆայութեան հոգեւոր գերակայութեան ներքեւ:

Սալահէտտինի յայտարարութիւնը իր սպասած արդիւնքը տուաւ: Հալէպի Սուլթանին կողմնակիցները հեռացան և նոյն իսկ դաւել սկսան անոր զէմ, որով Սալահէտտին իր ձեռքին տակ գտնուած ուժերով սկսաւ գերութեամբ յառաջանալ արագօրէն և զնաց մինչև Տիգրանակիրտ, գրաւելով Սուրիոյ մնացեալ մասերն ու Հալէպի շրջակայքը: Ապա եկաւ և պաշարեց Մուսուլ քաղաքը, բայց զայն առնելն առաջ ծանրապէս հիւանդացաւ: Իր արաւակարգ յաջողութիւնները և յառաջացումին սահման մը չգնելը անձկութեան մատնեցին Պաղտատի Խալիֆան, որ սկսաւ կասկածիլ Սալահէտտինի նպատակներուն վրայ և միջոցներ ձեռք առնել, իրեն մինչև այդ ատեն հաւատարիմ՝ բայց չափէն աւելի յաջողակ Սուլթանին զօրութեան չափ մը զնկու:

Մինչ Եգիպտոսի Սուլթանը իր իսլամ թշնամիները պարտելու գործով կ'ըզբաղէր, ասորին խաչակիրները կրցածին կ'ընէին իրենցմէ վերագրուած երկիրներուն տէր դառնալու, և չորս կողմ ապատակելով՝ իսլամ երկիրները կ'այրէին, կ'աւերէին և բնակիչները կը ջարդէին անխնայ:

Սալահէտտին, երեք կրակի մէջ — մէկ կողմէն խալիֆայական խուլ թշնամանքին սկսիլը, առջևէն իսլամ թշնամիները, և ետեւէն Խաչակիրները, շատ դժուարին կացութեան մը մատնուած էր: Այս ամէնուն վրայ, հիւանդ ալ ըլլալով չէր կրնար պատերազմական նոր յաջողութիւններով յաջող ելքի մը հանգեցնել կացութիւնը: Ուստի հաշտութիւն առաջարկեց Մուսուլի առջև, իսլամ թշնամիներուն: Այս դաշինքին համաձայն Մուսուլի Սուլթանը, իր զէտին Մաքսուտ, պիտի իշխէր Եգիպտոսի տեղին գտնուող հողամասերուն վրայ իսկ Սա-